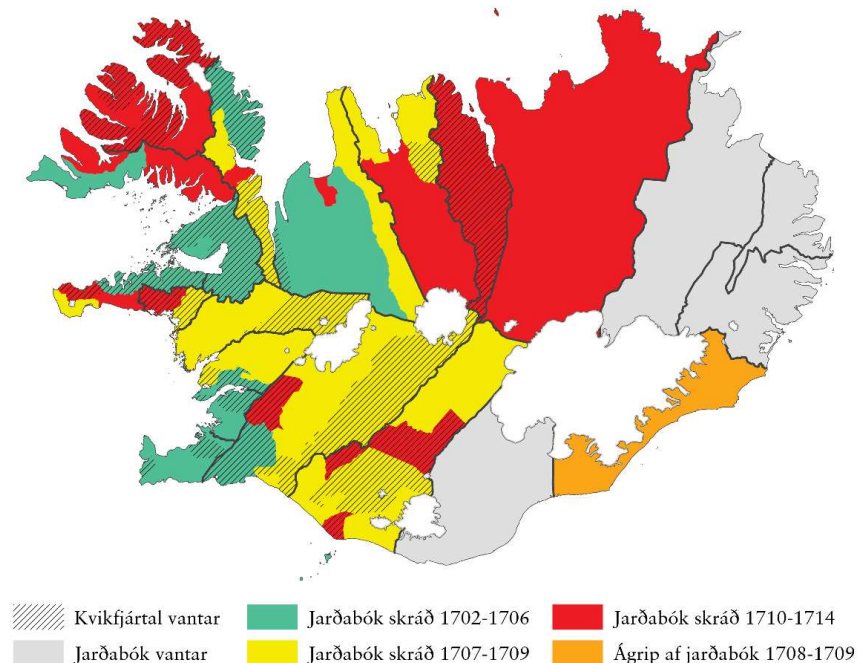

GAGNALÝSING

GAGNAGRUNNUR UM SAMFÉLAGSGERÐ ÍSLANDS 1703

HEITI:	Gagnagrunnur um samfélagsgerð Íslands 1703 (skst. GUS-1703).
ÁBYRGÐAR-MENN OG TENGILIÐIR	Ingibjörg Jónsdóttir (ij@hi.is), Óskar Guðlaugsson (osg5@hi.is) og Guðmundur Jónsson (guðmjons@hi.is)
HÖFUNDAR	Árni Daníel Júlíusson, Björgvin Sigurðsson, Guðmundur Jónsson, Ingibjörg Jónsdóttir, Óskar Guðlaugsson, Ólöf Garðarsdóttir, Sigríður Hjördís Jörundsdóttir.
TÍMABIL GAGNAÖFLUNAR	2017–2024
TEGUND SKRÁR	MS-Access.
ÚTGÁFUDAGUR	1. febrúar 2025
ÚTGÁFA NÚMER	1.0
TILVÍSUN TIL GAGNASAFNSINS	GUS-1703. Gagnagrunnur um samfélagsgerð Íslands 1703 (GUS-1703). Útgáfa 1: https://1703.is/
ÚTGEFIÐ EFNI UM RANNSÓKNINA	<i>Ástand Íslands um 1700. Lífshættir í bændasamfélagi</i> (Sögufélag: Reykjavík, 2024).
ALMENNT	Gagnagrunnurinn GUS-1703 var búinn til í rannsóknarverkefninu <i>Undirstöður landbúnaðarsamfélagsins. Fjölskylda og heimilisbúskapur á Íslandi í byrjun 18. aldar</i>, sjá 1703.hi.is. Honum er ætlað að gefa ítarlega mynd af íbúuum Íslands og mikilvægum þáttum í samfélagsgerð og lífsháttum þeirra í byrjun 18. aldar. Að gagnagrunnum standa sagnfræðingar og landfræðingar við Háskóla Íslands og er Guðmundur Jónsson stjórnandi verkefnsins. Niðurstöður rannsóknarinnar eru birtar í bókinni <i>Ástand Íslands um 1700. Lífshættir í bændasamfélagi</i> (Sögufélag, 2024). Efni gagnagrunnsins er að langmestu leyti sótt í manntalið 1703, kvikfjártalið 1703 og jarðabókina 1702–1714. Þessi gögn eru afrakstur af starfi jarðabókarnefndar sem skipuð var af Danakonungi 1702 til að kanna hagi Íslendinga. Í nefndinni voru Árni Magnússon prófessor í Kaupmannahöfn og Páll Vídalín Jónsson lögmaður. Um er að ræða venslagagnagrunn sem tengdur er við Arc-GIS landupplýsingakerfi og geymir hann samtengdar og landfræðilega hnitaðar upplýsingar um íbúa landsins, fjölskyldur, heimili, býli og jarðir á öllu landinu í byrjun 18. aldar. Þótt gagnagrunnurinn sé kenndur við

	árið 1703 spanna meginheimildir hans 11 ára tímabil frá 1702 til 1714. Býlið er sú grunneining sem aðrar upplýsingar eru tengdar við. Hægt er að sækja gögn hvort heldur um er að ræða einstaklinga, heimili, býli, hreppa, sýslur eða allt landið. Um gagnagrunninn, heimildir hans, hugtök og aðferðir við úrvinnslu gagna er nánar fjallað í <i>Ástand Íslands um 1700</i>, einkum í 2. kafla, og á vefsíðu gagnagrunnsins, 1703.is. Hér á eftir er gagnagrunninum lýst, heimildum hans, efni, hugtökum og tölfræðilegri úrvinnslu.
LANDFRÆÐILEG AFMÖRKUN	Gagnagrunnurinn nær til alls landsins. Öll lögbýli eru landfræðilega hnituoð en aðeins lítill hluti hjáleiga og því eru þær ekki sýndar í kortasjá gagnagrunnsins. Hnitin eru að stórum hluta fengin úr IS 50V gagnagrunni Landmælinga Íslands sem sýnir staðsetningu bæja í nútímanum. Um fjölda býla sem ekki finnast í nútímagögnum hefur verið leitað í Herforingjaraðskort Dana frá byrjun 20. aldar og elstu Atlaskort sem eru nokkru yngri.
SÝSLU- OG HREPPASKIPTING	Farið er eftir sýslu- og hreppaskiptingu manntalsins 1703. Gögn Landmælinga Íslands um mörk hreppa og sýslna eru notuoð sem grunnur, byggt er á hreppamörkum frá 1904 og þau síðan aðlöguð þeirri sýslu- og hreppaskipan sem lesa má úr manntalinu.
HEIMILDIR OG TENGING ÞEIRRA Á MILLI	Gagnagrunnurinn er að mestu byggður á þrem skýrslum sem urðu til í starfi jarðabókarnefndar: manntali á Íslandi frá 1703, óútgefnu kvikfjártali frá sama ári og jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín 1702–1714. Þeirri grunnreglu er fylgt að sækja upplýsingar um íbúa, heimili og búsetu í manntalið, um búfé í kvikfjártalið og að nokkru leyti í jarðabókina, og um býli, jarðir og eigendur þeirra í jarðabókina. Upplýsingar úr þessum þrem heimildum eru síðan tengdar saman. Nýttar eru upplýsingar manntalsins um fólk, heimili og fjölskyldur, upplýsingar um eignarhald og ábúðarkjör þessa fólks eru sóttar í jarðabók Árna og Páls og upplýsingar um búfjáreign í kvikfjártal 1703. Við mat á gögnunum þarf að hafa í huga að jarðabókarvinnan tók 12 ár og voru því liðin mörg ár í sumum sýslum frá manntalsárinu. Á þessum tíma hafði þá orðið mikil röskun á mannfjölda og búsetu fólks vegna harðinda og stóru bólu 1707–1709. Á kortinu hér fyrir neðan er sýndur skráningartími jarðabókarinnar fyrir einstakar sýslur og varðveisla kvikfjártalsins.

Finna þurfti húsráðendur og jarðeigendur í jarðabókinni sem voru í manntalinu og tókst það örugglega í 90% tilvika. Önnur 8% voru tengd með nokkurri vissu. Eftir stóðu 446 einstaklingar sem meiri óvissa var um og var þá ráðið af líkum um samsvörun við einstalinga í manntalinu. Hér á eftir er stuttlega gerð grein fyrir meginheimildunum þremur.

Manntalið var tekið frá desember 1702 og fram í júní 1703, aðallega í mars og apríl. Byggt er á stafrænni úrvinnslu Ólafar Garðarsdóttur á prentaðri útgáfu Hagstofunnar *Manntal á Íslandi árið 1703* (1924–1947). Flest öll skráningaratriði manntals voru skráð í gagnagrunninn, þ. á m. nafn, kyn, aldur og búseta fólks, heimilisstaða og tengsl milli heimilismanna, og atvinna.

Óútgefið kvikfjártal er aðalheimild um búfé í landinu og fór skráning fram að mestu leyti frá 16. maí til 4. júlí 1703. Farið er eftir stafréttri uppskrift Þjóðskjalasafns af frumgerð kvikfjártals. Flest efnisatriði talsins eru færð yfir í stafrænt form og skráðir helstu flokkar búfjár, nautgripir, sauðfé og hestar, sem síðan eru sundurliðaðir nánar. Búfé er skráð á eiganda eða heimili en búfé heimilislausra er haldið aðskildu í í hreppstölum og aðeins talið í samtölum.

Aðeins hafa varðveist skýrslur úr 102 af 163 hreppum kvikfjártalsins. Skýrslur úr Hnappadalssýslu vantar alveg og aðeins ein hreppsskýrsla hefur varðveist úr Dalasýslu, Vestur-Ísafjarðarsýslu og Eyjafjarðarsýslu hverri um sig. Fyllt hefur verið í eyður með því að nota upplýsingar jarðabókar Árna og Páls um búfé býlis og því skipt á ábúendur eftir áætlaðri stærð ábýlis.

	Jarðabók Árna og Páls veitir upplýsingar um bústaði, býli og jarðir, eigendur þeirra og ábúendur, og ábúðarkjör leigujarða. Jarðabókin var skráð á tímabilinu 1702–1714. Við skráningu í stafrænt form var notast við <i>Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns</i>, 2. útgáfa, 13 bindi. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag í Kaupmannahöfn, 1980–1990. Í jarðabók Árna og Páls vantar Múlasýslur og Skaftafellssýslur og hafa jarðabækur 1695–1698 verið notaðar til að fylla í eyðurnar og er einnig stuðst við úrvinnslu Björns Lárussonar í <i>The Old Icelandic Land Registers</i> (1967) og <i>Íslands jordebok under förindustriell tid</i> (1982), svo og Braga Guðmundssonar í bókinni <i>Efnamenn og eignir þeirra</i> (1985).
ÍBÚAR OG HEIMILI	Öll helstu atriði manntalsins eru skráð í gagnagrunninn, þ.e. kynferði, aldur og hjúskaparstaða einstaklinga, búseta, heimilisstaða og atvinna. Ýmis atriði úr prentuðu útgáfu manntals hafa verið lagfærð og endurskoðuð m.a. með hliðsjón af frumheimild manntalsins. Það á m.a. við um tví- eða margskráningar einstaklinga sem hafa verið fjarlægðar. Við þetta fækkar íbúum nokkuð frá opinberum skýrslum. Í gagnagrunninum er fólk skráð til heimilis þar sem það hafði fasta búsetu. Um heimili og skiptingu íbúanna eftir heimilisstöðu þeirra er farið eftir prentaðri útgáfu manntalsins frá 1924–1927. Í frumgerð manntalsins eru íbúar býlis eða þurrabúðar taldir upp í röð án þess að heimili séu skýrt aðgreind. Yfirleitt er hægt að sjá af stöðu manna hvaða heimili þeir tilheyra nema húsmenn sem ýmist halda heimili fyrir sig eða tilheyra heimili húsráðanda. Í prentuðu útgáfu manntals eru húsmenn sem talir eru halda heimili skýrt aðgreindir með hring fyrir framan nafn þeirra en þetta er matsatriði. Í úrvinnslu fyrir gagnagrunninn eru talsvert færri húsmenn taldir halda sjálfstætt heimili en í skýrslum Hagstofunnar. Húsmenn eru ekki taldir halda sérstakt heimili nema þeir séu sérstaklega greindir frá heimili bónda eða aðrar upplýsingar bendi til þess s.s. að þeir greiði húsaleigu eða eru óskyldir húsráðanda Í nokkrum tilfellum getur einstaklingur verið húsráðandi á tveimur heimilum. Ef um er að ræða heimili hvort með sínu heimilisfólki og bústofni er það talið tvö bú, annars er það talið eitt heimili á tveimur býlum. Ómögum og flokkurum sem eru á hreppalistum án heimilis og húsráðanda er safnað saman á sérstakt heimilsnúmer í gagnagrunni og er aðeins eitt númer fyrir hvern hrepp. Heimili eru tengd saman milli manntals, kvikfjártals og jarðabókar ef húsráðandi er annað hvort sá sami eða annar nákominn húsráðandi býr á sama heimili í manntalinu 1703. Þannig er t.d. heimili í jarðabók þar sem kona er húsráðandi (væntanlega ekkja) tengt við heimili í manntalinu þar sem sama konan kemur fyrir sem eiginkona húsráðanda. Þessi tenging milli heimila er gagnleg til að álykta um kvikfjáreign og ábúðarkjör heimila manntalsins 1703, og einnig til að skoða breytingar á högum heimila milli skráningarára heimildanna.

BÝLI OG BÚSTAÐIR	Öll býli og bústaðir í jarðabókinni 1702–1714 eru skráð í gagnagrunninn. Býli eru bújarðir með tún, engi og oft haga en bústaðir eru þurrabúðir án grasnytjar. Flest býli og bústaðir eru nafngreind en nafnlaus býli, t.d. „hjáleigugrey“ eða „tómthús niðri við voginn“, eru líka skráð og er þá lýsingin notuð sem nafn. Býli skiptast í tvo aðalflokka, lögbýli og hjáleigur. <i>Lögbýli</i> er sjálfstæð jörð sem metin var til dýrleika samkvæmt opinberu jarðamati og hafði fyrirvar, þ.e. á því hvíldi skylda að annast boðburð og ómagaflutninga. <i>Höfuðból</i> var aðaljörð í fasteignasafni, metin á 60 hundruð eða meira. – <i>Hálflendur</i> eða <i>hálfbýli</i> teljast lögbýli enda höfðu þær hálft fyrirvar á móti heimajörðinni. Fáeinir hálflendur höfðu ekki fyrirvar og teljast því til hjáleigna. <i>Hjáleiga</i> (hjábyli) er land sem skipt var úr lögbýlisjörð og leigt til búskapar. Hjáleigur höfðu allajafna afmarkað tún og engjar en en áttu slægjur og afrétt með lögbýlinu. Hjáleiga var sjálfstæð rekstrareining háð lögbýlinu og greiddi hjáleigubóndinn jarðarafgjöld til fyrirvarsbóndans eða heimabóndans á lögbýlinu. Lögbýlið var þá heimajörð eða aðaljörð hjáleigunnar. Grasbýli, afbýli, grasbúðir og grasnytjabúðir falla undir hjáleigur. <i>Þurrabúðir</i> (tómthús) voru híbýli sjómanna í sjávarbyggðum, einkum á Snæfellsnesi og Suðurnesjum. Nafnið þurr búð vísar til þess að þurrabúðarmaðurinn hafði ekki grasnyt og því enga mjólkandi gripi, kýr eða kindur.
TVÍBÝLI, MARGBÝLI	Tvíbýli eða margbýli voru þær jarðir kallaðar sem byggðar voru fleiri en einum ábúanda og skiptu þeir þá með sér jörðinni. Jafnvel þekktist að þurrabúðum væri skipt milli tveggja húsráðenda.
EIGNIR	Tvenns konar eignir eru skráðar í gagnagrunninn, jarðeign eða kvikfjáreign. Þær tilheyrja ýmist einstaklingum á tilteknu býli, stofnunum (kirkjum, biskupstólum og konungsumboðum) eða hópi einstaklinga sem eiga eignina saman og er þá tilgreind hlutdeild hvers einstaklings í henni. Ef upplýsingar um eignarhlutdeild einstaklinga í arfi er ekki fyrir hendi er hún áætluð út frá erfðareglum. Ef ekki eru upplýsingar um hlutdeild einstaklinga í hóp er gert ráð fyrir að hún sé jöfn. Í þeim hreppum landsins þar sem stuðst er við búfjártölur jarðabókarinnar er ekki hægt að greina eignarhald kvikfjárens niður á einstaklinga. Þá er allur bústofninn skráður á ábúandanann. Í þeim tilvikum sem hjáleigur eru skráðar með dýrleika er hann ekki talinn með í dýrleika heimajarðar.
ÁBÚÐ OG ÁBÚÐARKJÖR	Ábúð merkir afnotarétt af jörð eða jarðarhluta til búrekstrar eða annarrar atvinnu. Í gagnagrunninum er skráð hversu stóran hluta af hverri jarðeign heimili nýtir, mælt í jarðarhundruðum. Jörð getur skipst á milli tveggja eða fleiri ábúenda. Að sama skapi getur bóndi (heimili) haft ábúð á fleiri

	en einni jörð. Öll heimili manntals nema húsmanna hafa eitthvert jarðnæði eða hús til umráða og eru upplýsingar um þau fengin úr jarðabók og í stöku tilfellum manntalinu, t.d. þegar þess er getið að húsráðandi búi á hálfri jörðinni. Í allmörgum tilfellum er ómögulegt að vita með vissu á hvaða jörð heimili voru staðsett og er því ábúð víða skráð á óvissri eign. Ef ekki eru upplýsingar um hvernig ábúendur á fleirbýli skiptu á milli sín jarðarnotum er gert ráð fyrir að þau hafi skipst jafnt milli þeirra. Flestar jarðir í landinu voru leigujarðir og eru ítarlegar upplýsingar um ábúðarkjör þeirra í gagnagrunninum, byggðar á jarðabókinni. Helstu atriði leiguskilmála fyrir jörð eða þurrabúð voru þessar: - Landskuld: leigugjald fyrir afnot af leigujörð eða hjáleigu. Búðarleiga var greidd af þurrabúð. - Leigukúgildi: Kýr eða kindur sem leiguliða eða hjáleigubónda var gert að taka á leigu hjá landeiganda eða heimabónda og borgaði hann leigugjald fyrir. - Kvaðir: Skylda leiguliða eða þurrabúðarmanna að láta í té vinnu eða þjónustu fyrir landeiganda eða heimabónda án borgunar. Algengustu kvaðirnar voru róðrarskylda (skipsáróður, mannslán), dagslátt eða dagsverk (um slátt) og hestlán.
ÞJÓÐFÉLAGS-STÉTTIR	Í gagnagrunninn eru skráðar helstu þjóðfélagsstéttir samkvæmt viðteknum hugmyndum 17. og 18. aldar: Bændur réðu fyrir búi en annars voru þeir fjölbreytilegur hópur bæði hvað varðaði efnahag og atvinnu. Bændur skiptust í þrjá hópa: - Sjálfseignarbændur áttu ábyli sín. Í gagnagrunninum er miðað við að þeir eigi 50% eða meira í jörðinni. - Leiguliðar leigðu ábyli eða jörð af landeiganda. Lénskirkjuprestar, umboðsmenn og klausturhaldarar eru ekki taldir með í skiptinngu í sjálfseignarbændur og leiguliða. - Hjáleigubændur bjuggu á hjáleigum. Þurrabúðarmenn voru sjómenn sem bjuggu í þurrabúð eða húsi við sjóinn og lifðu aðallega á fiskveiðum. Á þeim hvíldi jafnan sú kvöð að róa á bát heimabónda eða landeiganda á vertíð eða allt árið. Húsmenn og húskonur voru leigjendur hjá bændum og stundum þurrabúðarmönnum sem ýmist stóðu fyrir heimili eða voru heimilismenn húsbónda. Oft höfðu húsmenn dálitla grasnyt en greindu sig frá hjáleigumönnum að því leyti að þeir bjuggu innanbæjar eða í afdeildu húsi við bæ bónda. Lausamenn og leysingjar voru óvistráðnir verkamenn sem unnu hjá bændum í skemmri eða lengri tíma. Sumir leysingjar voru flakkarar úr öðrum sveitum. Vinnuhjú/vinnufólk voru vistráðið fólk hjá bændum, oftast til eins árs í senn.